

Karakalpakların Urukları, Sembolleri ve Damgaları

Hiçbir halk kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Onun için de “Karakalpak” adlandırmasının IX. asırda ortaya çıkıp (belki ondan da önce) bu temelde XV-XVI. asırlarda halk olarak geliştiği, tarihî bir olgudur. Onun ortaya çıkışında esasen altı kavmin belli başlı yer işgal ettiğini yukarda söylemiştik. Onlardan yayılan uruklar meselesine gelirsek, onları meydana getiren iki “*aris*“ (boy) ve altı kavme tekrar dönmemiz doğru olur. Çünkü Karakalpakları teşkil eden 96 uruğun birdenbire ortaya çıktığını söylemek de mümkün değildir.

Bu tür bölünmelerin faydası da zararı da çoktur. Faydalıdır, çünkü onlar bir kişinin çocukları olarak çabuk bir araya gelirler. Bu, esasen tıbbî biyolojik münasebetlere dayanır ve bir uruktaki insanların bir-biriyle evlenmesini reddedip kendi evlâtlarının vücut sağlıklarını sağlamlaştırmak için bir urukla ikinci bir uruğu hısımlığa (dönürlüğe) götürür. Zararı ise faydasından fazladır. Çünkü bir halk bir çok parçaya bölünüp

bölünüp halkın birliğini bozmuştur. Hatta her birinin kendisini küçük bir ülke sayıp birbirleriyle düşman olma tehlikesi de vardır.

Kısaca urukçuluk, pek çok bölünmelere yol açan hatta bir dildeki, bir idealdeki insanları da yoldan çıkarıp birleşmekten ziyade ayırmaya çağırarak kötü bir örnektir. Bu durum, hatta XIV-XV. asırdaki Karakalpak tarihinde açıkça görülür. Çünkü bu devirdeki Mangıtların kendi başlarına buyruk halk olmak için mücadeleleri, Karakalpakların bir halk olarak büyüyüp gelişmesini iki asır kadar geriye bırakmıştır. Bu açıdan bakılırsa her bir halk, belli bir kavimden peyda olmuştur. O kavim reisinin çocukları da bir çok kavmin doğmasına sebep olmuştur. Bu açıdan “halk” diye adlandırmalarımız da bundan uzun asırlar önce yaşamış herhangi bir han evlâdının adı olarak karşımıza çıkar. Belki böylesi durumlar daha sonraki devirlerde belli olmaz. Onun için de her bir halkın şeceresini göstermek için,

onların kavimlik ve urukluk dönemlerine göz atmak zorundayız.

Halk arasındaki rivayetlere bakılırsa Karakalpaklar 96 uruktan teşekkül etmiştir. (Fakat T.A. Jdanko'nun düzenlediği şecereye göre Karakalpak kavim ve uruklarının sayısı 307'ye çıkar.) Konrat boyu ve Müytenleri de hesaba katarsak bu sayı 145'e ulaşır. Çünkü halk şecerelerinde Müytenler daima Konratlarla birlikte gösterilir. Dört kavmi (Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangit) oluşturan 14 uruğun tamamı, 162 uruğu meydana getirir. İki boyun terkibine giren bazı küçük uruklar, son devirde peyda olduğu için "köşe" diye adlandırılır.

Acaba bu kadar uruk ne zaman peyda olmuştu? Buna tarih ilmi hemen cevap veremiyor. Çünkü Türk-Moğol tarihinin geçmiş devirleri ile ilgili olan adlandırmalar, Karakalpak kavimlerinde değil, belki urukları arasında da vardır. Meselâ, Kıpçak taifesine giren uruklar arasında karşımıza çıkan Kanlı ile Yabı'dır. Bu adlandırmalar, asrımızın ilk yıllarında Harezm'de ayrı bir ülke bile olmuştur. Onların ortaya çıkış devri günümüzden dört asır öncesini içine alır. Fakat Karakalpak Kıpçaklarının o dönemlerle münasebeti tam olarak araştırılmamıştır.

Müytenlerin "Telli" uruğuna VII. asırdaki kitabelerde rastlanırken, Kıtayların "Kayın" uruğu IX. asırda karşımıza çıkar.

Bazı ilim adamları ise "Kıyat", "Oymavıt", "Nökis", "Şövjeyli"lerin, Moğolların eski uruklarıyla kardeş olduklarını söylerler. Bunlara XII-XIII. asırdaki yazıtlarda çok sık rastlanır. Bundan başka Kıtay, Uygur, Kalmuk, Türkmen diye adlandırılan uruklar belli bazı halkların adıyla irtibatlı olarak gelir. Bunların tarihi hakkında hâlâ özel ilmî araştırmalar yapılmış değildir. Öyle bile olsa bu urukların tarihinin çok eski devirlerden başladığı bilinmektedir.

Bununla birlikte uruklar, kavimlerden çok sonra peyda olmuştur. Bu yüzden de onları XVI-XVII. asırdan önce araştırmak gerekmez. Uruk adları belli bazı beylerin adıdır. Halk yedi ceddinden önceki cedlerinin adını "uruk başı" diye düşünür. Bu, ortalama bir hesapla üç asra yakın bir zamanı içine alır. Bazı insanlar on dört atasının adını bilirmiş. Bazıları her asırda yaşayan atasını, bazıları da kendi babalarının sadece büyüklerini saymışlardır. Böyle durumlarda yedi asır önce yaşamış adamların adlarının korunmuş olması şüphesizdir.

Meselenin bu tarafını hesaba alırsak bazı uruk adlandırmalarının Moğollardan önceki devirlere kadar gittiğine inanabiliriz. Ama bütün urukların kaderi aynı değildir. Demek ki "Karakalpak urukları XIV-XVII. asırlarda ortaya çıkmıştır." şeklindeki fikir doğrudur.

Fakat T.A. Jdanko'nun "Karakalpakların Kara Moyın (Karaboyun) uruğu XIX. asrın başlarındaki Evezbiy devrinde ortaya çıkmıştır." şeklindeki fikri

doğru değildir. Çünkü Kara Moyınların atası Kara Moyın Tuğır Bey adına IX. asırdaki Oğuzname'de rastlanır. Kara Moyın'ın 17 yiğidinin Evezbiy devrindeki savaşta öldüğü doğrudur. Bu olayın, uruğu belirlemede bir ilgisi yoktur. Onların damgası olan "T" harfiyle aynı olan işaretin (simgenin) şekli, Moğollar devrine kadar gider.

Bu yüzden de her bir uruğu yakın bir zamanda ortaya çıkmıştır diye değerlendirmek doğru değildir. Sonradan ortaya çıkmış uruklar vardır. Fakat onların ortaya çıkışı XVIII-XIX. asırdaki bazı beylerin adıyla aynıdır. Öyle olsa da uruk olarak tam gelişmediği için "köşe" diye adlandırılmıştır.

Karakalpakların ilk bölümü Konrat, Türk-Moğol tarihinde çok ünlü kavimlerden biridir IX-XIII. asır kaynaklarında adına sıkça rastlanır. Bir çok şecerede o, Müytenlerle aynı kavimde gösterilir. Bu yüzden de bazen Müytenler, Konratlar ile tek bir kavim olarak gösterilirken, bazen Konratların sağ kanadı olan Şülliklerin bir parçası olarak gösterilir. Öyle olsa bile bir çok tarihçi, Müytenlerin Konratlarla aynı kavim olduğunu kabul eder. Bu açıdan bakıldığında Konratların Müytenlerle bir tutulup aynı bölük sayılması doğrudur.

Konratlar, Karakalpakların altı boyununun içindeki en büyük boydur. O, kendi çevresine 127 uruğu toplamış olup, bütün Karakalpak uruklarının üçte birlik kısmını teşkil eder. Urukulara taksim edildiğinde Müytenler, 18 urukla en azı teşkil eder. İkinci boy olan 14 uruk vekillerinin her biri ise 50 uruğa kadarki halkı kendi etrafına toplar.

Halk şecerelerindeki bilgilere göre Konrat, Mayke Bey'in konur renkli ata binen çocuğu (bazı kaynaklarda Jayılğan'ın çocuğu) olarak gösterilir. Bu yüzden, bütün şecerelerde Konratlar övülüp göklere çıkarılır. Bunun başlıca sebebi, Konratların, Karakalpak beyinin ilk evlâdı olmasıdır. Halk şecereleri, Karakalpak'ın iki kadın aldığından söz edip, "*Konrat ile Müyten, ilk büyük hanımından doğmuştur; Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangit ikinci eşin çocukları idi.*" der. Eskiden beri gelen âdete göre, ata mirası, beylik ilk çocuğa düşer. Onun için de şecerelerin Konratları yüceltmesi normal ve yerindedir. Bazı sözlü kaynaklarda ise Müytenlerin eski adı farklıdır. "*O, babasının ölümünden sonra abisi Konrat'la hanlık mücadelesine girişip, annesi Akçolpan'ın yardımıyla ormana kaçıp gider. Ormanda tek başına av avlayıp, balık tutup gün geçirir. Sonradan evlenir. Bu yüzden, onun bazı çocukları kervanlarla başka yurtlara göçer. En sonunda onu, ağzını yüzünü tüy basmış durumda iken Konrat'ın babası Şüllik bulur ve ona Müyten diye ad koyup, öz evlâdı kabul eder. Bu sebepten Müyten, Konrat'ın Şüllik taifesine girer*" diye yorumlanır.

Eski şecerelere göre Şüllik ile Javingır, Konrat'ın iki evlâdı olarak gösterilir. Bazı kaynaklarda

ise “Şüllik sağ kanat” “Javingır sol kanat” diye ifade edilir. Fakat bunlarda da urukların sayısı aynı değildir. Şülliklerin sayısı Müytenlerin haricinde 91 iken, Javingırlar 38 uruktur.

Konratlılar bir araya toplandığında “P” harfını çağrıştıran “bosağa” (kapı, eşik) damgasını kabul ederler. Bir başka husus, aynı şekilde “bosağa” damgasının Kazak halkının Konrat taifesinin arasında yayılmış olmasıdır.

Böylece Konrat’ın Şüllik taifesi Müytenlerin haricinde yedi büyük uruğa bölünür:

- 1-Kıyat
- 2-Aşamaylı
- 3-Koldavlı
- 4-Kostamgalı
- 5-Balgalı
- 6-Kandekli
- 7-Karamoyın

Kıyat üç uruktan ibarettir:

- 1-Üştamgalı
- 2-Taraklı

3-Balgalı, Kıyat yoluyla 14 kısma (boya) bölünür. Bu uruğun adlandırılması çok eskilere, Oğuz Kağan ve Cengiz Han devirlerine kadar gider. Fakat Karakalpak Kıyatlarını bu devirlerle irtibatlandırmak, mümkün müdür, değil midir, bu, çok, zor bir meseledir. Yine bu uruğa giren Balgalı Kıyat’tan başka ayrıca Balgalı diye adlandırılan büyük bir uruk daha vardır. Bundan başka Kıyat’ın, Tamgalı ve Taraklı gibi boyları Mangıtlar arasında da vardır.

Böyle olsa da Şüllik’in bir çok uruğu damgalarla yakından ilgilidir. Meselâ Aşamaylı, Koldavlı, Kostamgalı. Demek ki bu uruklar, kavimlerin kendi aralarında birleşip mal ve mülklerini (hayvanlarını) damgaladıkları devirlerde ortaya çıkmıştır. Karamoyın da damgaya yakın gelir. Çünkü onunda “T” harfine benzeyen “Tuğır” (av kuşlarının barındığı yer) damgası vardır. Balgalı, işi bildirirken (iş ifade ederken) Kandekli, yer ve su adlandırmasına benzer. Aşamaylı 13 uruktur.

1-Sakıv, 2-Karahoca, 3-Jalañayak, 4-Ayıllı, 5-Kabasan, 6-Türkmen Kara, 7-Japar, 8-Sarı, 9-Abız, 10-Akay, 11-Pankara, 12-Üşbas, 13-Kurama.

Bunların içindeki “Sakıv”ı, bazı bilginler “Sak”lar ile ilgili mi acaba? diye düşünür. Fakat bu meselenin de bir çok ihtilafı tarafı vardır.

Koldavlı, en büyük kavimlerden olup kendi etrafına 16 uruğu toplamıştır:

- 1-Beskempir, 2-Mayşı Şalı, 3-Kalkaman, 4-Gayp Karağan, 5-Sarı Ton, 6-Külki Hocak, 7-Jerimbet, 8-Jaman Konrat, 9-Juka, 10-Kızıl Ayak, 11-Kara Sıyrak, 12-Jel Karağan, 13-Ülken Börük, 14-Şıljuvit, 15-Kalmak, 16-Jaman Avıl.

Bunların içindeki “Ülken börük” adlandırmasına XI-XII. asırdaki Kara Börüklüler arasında rastlanır. Şıljuvit XII. asırdaki Moğol uruğu; Kalmak, belli bir halkın adı olarak; Kara Sıyrak da, Mangıtlar arasında bilinen bir adlandırma olarak karşımıza çıkar. Eğer bunların hepsine eski devir diye bakarsak, bunlara XVIII-XIX. asırdaki bazı beylerin de adı ilâve edilebilir; Mesela Gayıp ve Jerimbet.

Demek ki Şüllik koluna giren urukların gelip çıkışı da eski devirlerle bağlantılıdır. Berdak, “Şecere”de:

- Kolına baskan Koldavlı
“Koluna basan Koldavlı
Sanına baskan Aşamaylı
Baldırına basan Aşamaylı
Juptan baskan Kostamgalı
Çift çift basan Kostamgalı
Tamğası kos bolğan eken
Damgası çift olmuş imiş”

diye yazar ve Koldavlı’nın Mayşe ve Beskempir uruklarının ortaya çıkışlarını XVIII-XIX. asırdaki olaylarla irtibatlandırır. Meselâ:

- Bazar Ğulpak uğlı Tomay
“Bazar Ğulpak oğlu Tomay
Berşeni yarattı Kuday
Hepsini yarattı Huda
Yene birisi Meñlibay
Yine birisi Meñlibay
Onnan Mayşı bolğan eken
Ondan Mayşı olmuş imiş”

- Tomay elşi darhan boldı
Tomay elçi özgür oldu
Zayıbı bes uvıl tuvdı
Eşi beş oğul doğurdu
Besevi hem köse boldı
Beşi de köse oldu
Beskempir atanğan eken
Beskempir adı konmuş imiş”

Kostamgalı uruğunun ortaya çıkışı da buna benzer. Kostamgalılar da esasen yedi uruktur:

- 1-Jankeldi, 2-Şırjegen, 3-Ağa begli, 4-Karnı juvan, 5-Kara kursak, 6-Kazakı, 7-Kostamgalı

Fakat onların sonuncusunun Kostamgalı oluşunun sebepleri hâlâ bilimsel yönden açıklığa kavuşturulmamıştır.

Berdak, “Şecere”inde “Aşamaylı, Koldavlı ve Kostamgalılar, esasen damgalar temelinde birleşirler”, diye belirtir. Mesela:

Bayedilden Aşamaylı
"Bayâdilden Aşamaylı
Haydar uğlı Kostamğalı
Haydar oğlu Kostamğalı
Kendekli bilen Koldavlı
Kendekli ile Koldavlı
Enşisin bir alğan eken
Hediyesini almış imiş

Bir söz bar kılalı izhar
Bir söz var; kılalım izhar
Haydardın ekki uğlı bar
Haydar'ın iki oğlu var
Malğa salğan tamğası bar
Hayvan'a vurduğu damgası var
Tamğası kos bolğan eken
Damgası çift olmuş imiş"

Berdak, Koldavlılar ile Kostamğalılar arasında sıkı ilişki olduğunu söyler. Ona göre Kostamğalı'nın Şırjegen ve Karnıjuvan urukları, Koldavlılar ile çok yakındır.

Janedil hem tamğa salğan
Jan âdil de damga basmış
Tamğasını kolğa salğan
Damgasını kola basmış
Şırjegen hem Karnıjuvan
Şırjegen ve Karnıjuvan
Koldavlı'nın tuvğanı eken
Koldavlı'nın kardeşiymiş

Bundan başka Kostamğalı, Balgalı uruğunun da arasında yakınlık vardır. Fakat bu adlandırmanın neden iki uruk arasına karıştığı belli değildir. Uruklar arasında bazı halk adlandırmalarına rastlanmasını da yukarıda zikretmiştik. Berdak, "Şecere"sinde bu adlandırmaların ortaya çıkış durumuna da açıklık getirir.

Membetkuldin üç uğlı bar
Membetkul'un üç oğlu var
Manak bölek biri koşkar
Manak bölek biri Koşkar
Olja kız-Kalmak zayıbı bar
Olca kız Kalmuk eşi var
Şunday Kalmak bolğan eken
Ondan Kalmuk olmuş imiş

Şüllik taifesine giren Balgalı kavmi de 11 uruktan ibarettir:

1-Ak Balgalı, 2-Nur Balgalı, 3-Türkmen, 4-Jaman Avıl, 5-Şömişli, 6-Tokinbet, 7-Taz Balgalı, 8-Kostamğalı, 9-Kara Talşı, 10-Asan, 11-Arzıkul

Bunun içindeki "Jaman Avıl" (Kötü Avıl), anlam açısından çok ters olsa da halk bunun hakkında "Önceleri avılmız Balgalılar içinde en dölsüz avıl imiş. Babalarımız göz değmesin diye düşünüp böyle adlandırmış" derler. Balgalılar kendi şecerelerini Hz. Davut'tan başlatırlar. Onların söylediğine göre babaları, Konrat Baba'nın zırh ve silahlarını yapmıştır.

Kandekliler ise kendilerini "Han Tekli" (Han soylu) diye adlandırıp hanın evlâtları olarak görürler. Bu fikir, Berdak'ın "Şecere"sinde de vardır.

Birev aytar Kendekli der
Biri söyler "Kandekli" der
Birev aytar Han Tekli der
Birisi de "Han Tekli" der
Kılka tonnan jörgekli der
"Kıl elbiseden yataklı" der
Haslın heş kim bilgen emes
Aslını kimse bilmez imiş

Halk rivayetlerine göre Kandeklilerin babası, hendeğe bulunmuş bir çocukmuş. Yani bazı adamlar hanın mirasçısına kötülük edip, "Hanın eşi enik doğurdu" diye haber yayıp çocuğu hendeğe götürüp atmış. Kandekliler oradan çoğalmış, şeklindeki rivayeti söyler.

İkinci bir rivayette "Babamız derin havuz (çukur) kazmış, onun içi de yaz, kış su ile dolarmış. Her bir Kandekli "Atanın evinden su aldık" dedikten sonra Kandekli olarak adı kalmış" denir.

Kandekliler esasen:

1-Kurama, 2-Kiyikşi, 3-Tok Polat, 4-Sadık olarak dörde bölünür. Öyle söylene de Kandekliler hakkında fikir bildiren âlimlerin çoğu "Bu kavim esasen avcılardan yayılmıştır" şeklinde bir kanaate varmışlardır. Çünkü geçmiş devirlerden başlayarak hendek, avlanmanın bir yöntemi ve vasıtasıdır. Hendeğin içine sivri ağaçları çakıp, geyik vb. avlamak eski avcılarının işidir. Bunların "Kiyişki" "Sadık" olarak bölünmeleri de babalarının avcı olduğunu tasdik eder derler.

"Karamoyınlar" ise esasen yiğit kavimlerdir. Onların yiğitliği hakkındaki fikirler, Hive yıllıklarında da vardır. Onlar:

1-Annahoja, 2-Sabalak, 3-Kötelek, 4-Kareke, 5-Karlı Maral, 6-Bülkildek olarak altı uruğa bölünür.

Bu kavimlerden yayılan uruk ve boyları hesapladığımızda Şülliklerin toplam sayısı 91 olmaktadır.

Javingırlar, Konratların sol kanadı olarak düşünülür ve yedi uruğa bölünür:

1-Teristamğalı, 2-Bakanlı (Şevjeyli de bu uruk ile irtibatlandırılır.), 3-Tiyekli, 4-Irgatlı, 5-Baymaklı, 6-Kazayaklı, 7-Uygur.

Bunlardan halk şecerelerinde Teristamgalılar ile Bakanlı Şevjeliler çok zikredilir. Çünkü bunlar Hive yıllıklarında da vardır.

Şüllikler gibi bunlar da bir çok kısımlara bölünür.

Sağ ve sol kanattan yayılan bu iki kavmin de belli başlı uruklarının kendi damgaları olsa gerek. Çünkü bazı tarihî kaynaklarda “Yedi damgalı Şüllik”, “Yedi damgalı Javındır” şeklinde adlandırmalar da vardır. Bazı kaynaklarda ise Şüllik’e Müyten’i de katıp “Sekiz damgalı Şüllik” denir.

Bütün tarihçiler Müyten’i Karakalpakların asıl altı kavminden biri olarak kabul ederler. Bu konuda Berdak da:

Koñırat, Müyten, Kıtay, Kıpçak
“Konrat, Müyten, Kıtay, Kıpçak
Keneges, Mañğıt-Akpışak
Keneges, Mangıt, Akpışak
Beri altı urıv Karakalpak
Hepsi, altı uruk Karakalpak
Özbekten ayrılğan eken
Özbek’ten ayrılmış imiş”,

diye yazar. Dolayısıyla Müyten’e, Şüllik’in bir boyu olarak bakmayıp altı kavmin biri olarak bakmak mümkündür.

Karakalpak’ın Konrat boyuna giren Müyten kavminin, damgası “yaba”, sembolü de *Akçolpan* yıldızıdır.

Konrat’ın sembolü Jayılhan iken, damgası “bosağa” (çadır eşiği, kapısı) dır. Sembol, bir nevi şimdiki istiklâl marşlarıdır. Eskiden her bir kavim kendi sembolünü söyleyerek bağırıp düşman üzerine yürürmüş. Damgaların gördüğü vazife, bayrağa da çok yakındır. Damga, her bir kavim ve uruğun farklılığını belirten işarettir. Bu yüzden bu işaretlerin de bir çok özellikleri vardır. Bilginlerin söylediğine göre her bir damga, kavimlerin temel özelliklerini ifade eder. Meselâ Konratlardaki “g” şeklindeki kapı bir çok evi bir araya getiren büyük kapı, dervâze (çift kanatlı kapı) manasına gelirken, Müytenlerdeki “yaba” damgası, onların en çok yaptığı işi ifade eder.

Konratlar, büyük atanın oğludur. Bunun için de “Jayılhan” diye bağırırında haklıdır. Müytenlerin ise “Akçolpan” diye bağırması anneye saygıdan, hürmetten çıkmıştır. Bunun için de Müytenler tarihinde kız ve kadınlar önemli yer işgal ederler.

Müyten efsaneleri kendilerinin ortaya çıkış tarihlerini de bir Müslüman peri ile bir kâfir perinin savaşlarından başlatırlar. Bu savaşta Müytenlerin babası Müslüman periye yardım etmiş. Bunun için, Müslüman peri, onu arkasına bindirmiş ve uçarak dünyanın en güzel yerlerine varmış. O menzile vardığında gözünü açması gerekiyormuş. Fakat bir yerlere geldiğinde bir-

den gözünü açmış. Ormanın ortasına gelip yıkılmış. O hayli vakit ormanda yolunu şaşırarak dolaşmış, saç sakalına karışmış. O yüzden Müyten diye adlandırılmış. Bu efsaneyi Jdanko da zikreder. Gerçekten de onun Müyten diye adlandırılmasında bu hikâyelere inanılacak taraflar vardır. Fakat Müytenlere eski devirlerde bir çok doğu ülkelerinde rastlanması pek çok âlimi düşündürmüştür. Böyle olmakla birlikte bu kavmin ortaya çıkışının Karakalpaklardan oluşu hiç kimseyi şüpheye düşürmez.

Müyten şecerelerinin bildirdiğine göre Müyten’in de babası Jayılhan’dır. Fakat Müytenler kendilerini Jayılhan’ın ikinci hanımından çoğalan evlâtlar olarak kabul ederler. Müytenlere göre: “*Jayılhan Bey’in birinci hanımından Konrat, ikinci hanımından bizler, üçüncü hanımından ise Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangıt denilen çocuklar doğmuştur. Taht mücadeleleri başladığında Akçolpan ananın öz çocuğu olan babamızı ormana alıp kaçmış. Babamızın yüzünü sakal bürüyünce de Müyten diye adlandırılmış. Bizim sembolümüzün Akçolpan olması bundan dolayıdır. Başka çaresi olmadığı için babamız av ve balık avlayıp gün geçirmiş. Bunun için de damgası “Yaba olmuş” diye söylerler.*

Halkın anlattığı bu hikâyeler gerçekten de tarihî olaylara yakın görünür.

Şecerelerin anlattığına bakılırsa Müytenler de önce Konratlar gibi iki kanada sahip olmuştur. Yani bu iki kanat da Şüllik ve Javıngır gibi Müyten’in iki çocuğu Barşa ve Baylar vasıtasıyla dağılır. Şecereler’e göre “sağ” ve “sol” diye adlandırmanın sebebi, annelerinin farklı olmasıdır. Buna göre Barşa, baybişeden (ilk hanımdan); Baylar, tokaldan (ikinci hanımdan) doğmuştur. Bunlar Şüllik ve Javıngır gibi çok fazla ilgi görmemişlerdir. Savaşlarda yenildikten sonra da Şülliklere katılmışlar” diye yorumlanır.

Müyten’in sağ kanadını oluşturan Samat, Kentanov, Abız, ve sol kanadı sahiplenilen büyük Baylardan Teli uruğu ise dağılmıştır. Bunlardan Teli kavminin adlandırılması VII. asırdaki eski Türk yazılı eserlerinde de var. Fakat bu gerçekten Karakalpak Müytenleri ile ilgili bir kavim mi, bu husus tam belli değildir.

Müytenler kendi uruklarını esasen “doksan beş”e bölerler. Bunun esasını dört uruk kurar, Beşinci uruk olan Teli ise ikiye bölünür:

1-Samat, 2-Abız, 3-Kentanay, 4-Teli, 5-Teli’nin “Tilevberdi” ve “Allaberdi” grupları vardır. Böylece Müytenler, 18 uruğu kendi içine alır.

Karakalpakların on dört uruğu esasen büyük dört kavmi (Kıtay, Kıpçak, Keneges, Mangıt) kendi etrafına toplamıştır. Bundan Kıtay, Keneges, Mangıt kavimleri, Konrat gibi Moğallar devri ile bir hayli bağlantılı olsa da Kıpçaklar tarihi bir hayli uzaktır. Bunların niçin “on dört uruk” diye adlandırıldığı

hakkında, onların bir araya gelip on dört uruğu oluşturduğu hakkındaki malumatların dışında başka bir fikir yoktur. Çünkü bu on dört uruğu isim isim belirleyip veren bilgiye tarihte rastlanmamıştır. Halk şecerelerinde “on dört uruk dediğimiz Kıtay, Kıpçak’ın altı çocuğu ile Keneges, Mangıt’ın sekiz çocuğunun toplamıdır” denir.

Böyelce Karakalpakların parçaları (boyları) olarak düşünülen “on dört uruk” kavmi, 162 uruğu içine alır. Bunları bir araya getiren Karakalpakların dört kavminin adlandırılmasına da XIV. asır kaynaklarında rastlanır.

Bu bölüğe giren belli başlı kavimlerin biri Kıtaylardır ve boyları katılarak hesaplandığında 62 uruğu içine alır. Damgası “Şömiş” (çömçe), sembolü “uludağ”dır. Bu kavmin adı, dünyadaki en büyük halkların adı ile adlandırılrsa da Karakalpak Kıtaylarının Kıtay halkı ile ilgisi, daha araştırılmamıştır. Bundan başka Kıtay kavmine XII-XIV. asır kaynaklarında Moğol kabileleri arasında da rastlanır. Fakat Karakalpak Kıtaylarının bundan çok sonra ortaya çıktığını tahmin etmek mümkündür. Çünkü Berdak, Karakalpakların Kıtay kavminin ortaya çıkışını, Jayılhan’ın Kıtay Kotan (Hoten)’dan aldığı eşi Sarnaz Begüm ve onun evlâdı Kıtaybek’in adıyla irtibatlandırır.

Bay zayıbı Sarnaz eken
“Bey’in eşi Sarnaz imiş
Hür periniñ özi eken
Aynı huri peri imiş
Kıtaylı Kotanniñ kızı eken
Kıtaylı, Kotan kızı imiş
Jiyen şunnan alğan eken
Jiyen ondan almış imiş
Sarnazdan tuvdı Kıtaybek
Sarnaz’dan doğdu Kıtaybek
Kıtay tonın kıldı jörgek
Kıtay donunu kıldı yorgan”

diye yazar.

Bundan başka Berdak, Kıtayların sembolünün niçin “uludağ” olduğunu da açıklar:

Kıtaybek hem koy jıynadı
Kıtaybek de koyun yığdı
Koyı jehenge sıymadı
Koyunu cihana sığmadı
Ala tavlardı jayladı
Ala dağlarda yaylardı
Ol tav uran bolğan eken
O dağ sembol olmuş imiş

Şecere’nin bir nüshasında “Ala dağ” denirken diğer bir nüshasında “ulu dağ” denir. Aslında “ulu dağ” doğru olmalı. Çünkü “Ulu dağ”ın, XVII. asırdaki Karakalpakların Kıtay kabilesinin mekân tuttuğu yerler

olduğu bilinmektedir.

Demek ki bu olaylar XVI-XVII. asır, yani Karakalpakların Türkistan’a göç ettiği devirlerle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Karakalpak Kıtaylarının aslı 12 uruk olup:

1-Bessan, 2-Beksıyık, 3-Kazayaklı, 4-Kayşılı, 5-Anna, 6-Kuyın, 7-Ayteke, 8-Şerivşi, 9-Aralbay, 10-Menjivli, 11-Boklu Kıtay, 12-Kırık.

Bunların içindeki “Kuyın” adı, IX. asır kaynaklarında da vardır. Bu yüzden eski Kıpçak kavimleri adları içinde gösterilir. “Menjivli” ise, Arap sahabelerinin ismi ile ilgilidir. Diğer isimler ise Karakalpakların o devirdeki tarihî hayatı ile örtüşür. Yalnız “Ayteke” denilen uruğa Kafkas Nogayları arasında da çok rastlanır. O yüzden urukların tek bir devirde şekillenip ortaya çıktığını söylemek doğru olmaz. Çünkü Nogaylar, Karakalpaklardan XV-XVI. asırlarda ayrılmıştır. Bu yüzden de Karakalpakların uruklara bölünüşünün çok eski devirlerden başladığı doğrudur. Fakat bazı urukların sonradan ortaya çıkmış olması da mümkündür.

Kıtayların damgasının “şömiş” (çömçe) oluşu, onların kazanının kutlu oluşunu da gösterir. Başka uruklar gibi Kıtay uruklarında da birleşme yoluyla çoğalma durumları da vardır. Bu açıdan bakıldığında bunlar da başka birleşen uruklar gibi 5’e bölünür:

1-Kayşılı-Kazayaklı, 2-Kırık-Boklu Kıtay-Menjivli, 3-Bessarı-Beksıyık, 4-Aralbay, 5-Ayteke-Şerivşi-Anna-Kuyın.

Aynı durum, Konrat’ın Şüllik ve Müyten kabilelerinde de vardır. Çünkü Koldavlı, Aşamaylı ve Kostamgalılar, aynı guruba girer. Kıyat’ın tek başına bir uruk oluşu gibi, Aralbaylar da tek başına bir uruktur. Urukların birleşmelerinin sebebi, uruk liderlerinin birden çok kız almasındandır. Çünkü 5. guruba giren Kıtay uruklarının asıl kaynağı Tenkelerdir. Onun evlâdı Tokpolat, bazı şecerelerin yazdığına göre Tenke ile akrabadır. Tenke’den Ayteke, Şerivşi ve Anna doğarken, Tokpolat’tan da Kuyın doğmuştur diye yorumlanır.

Bazı şecereler, Bessarlıların ortaya çıkışını Rus beyzâdeleri ile ilgili görünürken, bazıları Menjivlileri, Asan Kaygı’nın evlâtları olarak gösterir. Yine Aralbayları yer ve su adları ile irtibatlandırırken, Kırıkları, ihtiyar Junpar’ın kırık evlâdının hikâyeleriyle birleştirir.

Kıpçak kavimlerinin tarihinin çok eski zamanlardan başladığı malumdur. Bu ad, asrımızın ilk yıllarında ortaya çıkmış olup, Orta Asya ve Aral boyları, IX-XII. asırlarda Kıpçakların ülkesi (Deşt-i Kıpçak) olarak adlandırılmıştır. Şimdiki Türk dilindeki halkların çoğu, Kıpçak topluluğundan çıkmıştır. Yani bu, Moğollardan önceki en güçlü ülkedir. Karakalpak Kıpçakları ise onların bir parçasıdır. Onun için de Kıpçak uruklarının ne zaman ortaya çıktığı meselesi hakkında fikir yürüt-

mek çok zordur. Kıpçaklar, başka Türk halkları arasında da vardır. Fakat Karakalpak Kıpçakları kendi kavim birliğini tam olarak korumuştur. Kendilerine uygun uruk, yer ve ülke adlandırmalarına sahiptir. Onların Damgası “elif”, sembolü “toksaba”dır.

Bilginlere göre bir dal, “elif”, bütün asırlarda birinci, ilk olmayı ifade etmiştir. Buna göre “Biz ilk (birinci) kavimiz” demek mi isterler? veya “Harflerin başı elif” der gibi, “Biz, baş uruğuz” mu demek isterler? Hasılı, onların damgasında, eskiliği bildiren alâmetler vardır. Bu durumu, Kıpçak gurubuna giren bazı urukların tarihi de tasdik eder. Sembolü olan toksaba da “kıımız konulan kap” demektir. Bu konuda Berdak, Şecere’sinde:

Kıpşak hem yıllık jıynadı
“Kıpçak da yıllık topladı
Jelige kulin bayladı
“Jeli” ipine kulun bağladı
Kımız sabasın sayladı
Kımız “saba”sını seçti
“Toksaba” uran bolğan eken
“Toksaba” sembol olmuş imiş”

diye yazar.

Kıpçaklar, esasen on dört uruktur. Bütün boyları ile birlikte hesaplandığında 43 uruğa bölünürler. Onların en önemlileri şunlardır:

1-Kanlı, 2-Saımurin, 3-Estek, 4-Kanjıgalı, 5-Şunak, 6-Basar, 7-Tolis, 8-Yabı, 9-Arık, 10-Jağaltay, 11-Bağanalı, 12-Maylı Balta, 13-Jedik, 14-Saltı.

Bunlar arsında Kanlı ve Yabı, çok eski uruklardandır. Çünkü bu kavimlerin adı, Arap bilginlerinin IX. asırda yazdığı Kıpçak kavimlerinin ansiklopedisinde vardır. Eski dünya tarihinde bilinen on bir kavmin ikisi Kanlı ile Yabı’dır. Bundan başka IV. asırda Harezmi’de bu iki kavmin adıyla ilgili olan Kanlılar ve Yabılar diye adlandırılmış iki ülke de vardır.

Tarihlerin verdiği bilgilere göre Kanlıların bir araya gelmesi, XII. asırda Aral boylarında da görülür. Karakalpak Kanlıları, onun bir boyu olarak düşünülür. Bu fikirler de çok sağlıklıdır. Çünkü XVIII. asırda Yiğit Maman liderliğindeki Yabılar grubu, kendi kahramanlıkları ile ortaya çıkarken, XIX. asırdaki Kanlı büyükleri, bilgelikleriyle tanınmışlardır. Özellikle Erejep liderliğindeki altı beyin hareketleri, onların âdil beyler olduklarını gösterir.

Yine de “Karakalpak Kıpçaklarının hepsi çok eski devirlerde ortaya çıkmıştır”, demek çok zordur. Meselâ Saımurin Kıpçak’ın adı, XIV. asırdaki Kırım olayları ile bağlantılı iken, Estekler, Başkurtlar tarihi ile örtüşür. Bundan sonraki urukların kaderi de XVII-XVIII. asır olayları ile örtüşür. Çünkü “Maylı Balta”, önceleri kasap, sonraları bey olmuş olan XVII. asırda yaşamış Bayımbet Bey’in lâkabıdır.

Başka uruklar gibi bunlarda da “birleşme” olmuştur. Kıpçak şecerelerinde Maylı Balta, Jedik ve Saltır urukları, Tolıbay Bey’in üç evladı olarak kaydedilmiş, sonradan üçü de bey olup uruk olarak şekillenmişlerdir, diye tahmin edimiştir. Kıpçakların diğer uruklarının ortaya çıkışında da buna benzer tahminler yapılmıştır.

On dört uruk grubuna giren Keneges ve Mangıt, birleşen kavimler olup, Kıtay-Kıpçaklar gibi çok eski devirlerde görülmekle beraber, bilinen Türk-Moğol kavimleri grubunun en yenisi sayılır. Bu kavimler XI-XII. asır kaynaklarında vardır ve Kıpçak ve Konrat boylarının içinde yer alır. XIII. asırdaki Moğol akınlarından sonra da, özellikle Mangıtların çok güçlendiği görülür.

Karakalpak boylarının sağ kanadı, Konratların elinde olmakla beraber, sol kanadın beyliği için mücadele, çok önceden başlar. Bu yolda bilinen dört kavim vardır. Bu dördü birleşmiş olmasına rağmen, her bir kavim boy lideri olmak için hareket etmiştir. Bu açıdan bakıldığında en önce boy liderliği Kıtay ve Kıpçakların olmuştur. Moğollar devrine gelindiğinde ise iki boyun dizgini de Mangıtlar eline geçmiştir.

Böylece Karakalpakların kendileri de Mangıtlar diye adlandırılmaya başlanmıştır. Tarihçilere göre bunun en önemli sebebi, Moğollar arasında da Mangıtlar diye adlandırılan bir boyun bulunmasıdır. Gerçekten de öyledir. Çünkü Altın Orda’daki ilk kavimler “birleşme”si, Mangıtlar topluluğundan çıkan Nogay’ın liderliğinde XIV. asırda kurulmuştur. Nogay, bazen Türk, bazen Moğol diye adlandırılır. Bu şekildeki bir durum, Konrat kavminde de vardır. Fakat Nogay, “emir” olarak adlandırıldığı için bir çok kavmin ona tâbi olmamak için çaresi kalmaz. Bundan sonra Edige, Nurettin ve Okkas (Ökkeş) emirlerin ortaya çıkışı, Mangıtların itibarını artırır. Bu temelde Mangıtlar XVI. asırda Karakalpaklar boyunun sol kanadını ele geçirmekle birlikte XV-XVI. asırlarda bütün bir halkın adını, kendi adına da dahil etmek için hareket eder. Bu devirdeki Moğol siyaseti düşünülürse, bu fikre katılmak mümkündür. Bundan başka o devrin tarih gerçekleri de bu olayları açıkça isbatlar. Onun için de Mangıtlar, denilebilir ki bütün şecerelerde ulu boy olan Konratlarla aynı haklara sahip olarak ifade edilir. Meselâ Berdak, “Şecere”sinde:

Koñırat taptı bir arısın
“Konrat buldu bir boyunu
Mañğıt taptı bir arısın
Mangıt buldu bir boyunu
Özge ağaştıñ berisin
Özge ağacın hepsini
Özgelerge salğan eken
Özgelere salmuş imiş” diye yazar.

Veya:

Teke, Kepe bir Mañğıt

“Teke, Kepe bir Mangıt

Mañğıt degen gülli Mañğıt

Mangıt denilen külli Mangıt”

diye yazarak, Mangıtların çok kalabalık olduğunu da anlatmak ister.

Evet, Mangıtlar çok kalabalık olmalıdır. Fakat bunlar da Konratlar gibi Karakalpak, Özbek ve Kazak halkları arasına genişçe dağılmışlardır. Berdak, Şecere’sinde “Mangıtlar, Karakalpak’ın Özbek diye adlandırılan çocuğundan doğmuştu” şeklinde bir sonuca varır. “O, Teke Yomutları da Keneges-Mangıtlarla birlikte doğmuştur” diye düşünür. Bu fikirler elbette bugün bile araştırılmaya muhtaçtır.

Gerçekten de XIV. asırda Özbek, Kazak ve Karakalpak kavimleri birbirine karışmaya başlamıştır. O yüzden bunlardan hangisinin ilk önce ortaya çıktığını tesbit etmek zordur. Öyle olsa da Karakalpakların iki (çift) boyu sayılan Konrat ve Mangıt, üç halkın arasına da eşit şekilde dağılmıştır.

Bununla birlikte Konratlar da Mangıtlar da Karakalpak boyunun temelini oluşturduğu için ve şimdi bile böyle düşünüldüğünden, bunlar Karakalpaklar etnogenezinin temel unsurlarından biri olarak kabul edilir. Elbette halkların, kavimlerin her türlü halkın etnogenezine girmesi mümkündür.

Fakat bütünüyle onun asıl unsurunu gözden uzak tutmamak gerek. Bu açıdan bakıldığında özellikle Mangıtların, Karakalpaklar etnogenezinde işgal ettiği yer büyüktür.

Karakalpak Mangıtlarının damgası, kılıçtır. Bu durum onların tarihte savaşçı halk olduğunu da gösterir. Sembolü, Kenegeslerle aynı olan sembolle birleştiği durumda “Şavlı-Şavhay” (yani ses, yankı manasında)dır. Bu da “germay-sırnay” müzik aletlerinin sesi gibi savaş vakıaları ile ilgilidir.

Fakat Mangıtlar, Karakalpaklar arasında sayıca en az olan kavimlerden birisidir. Tarihçilere göre bunun başlıca sebebi, onların savaşlarda çok fazla kırılmasıdır. Tamamı 19 uruk olup 4 gruba bölünürler:

A)Karatay grubu:

1-Karasıyrak, 2-Akmañğıt, 3-Mamıkşı, 4-Kosar, 5-Kılkalı.

B)Sarıtay grubu:

1-Arşan, 2-Janlık, 3-Tokmañğıt, 4-Arsarı, 5-Tazjallık, 6-Şüyit, 7-Jamaşa, 8-Esebiy, 9-Tamgalı, 10-Toñmoyın, 11-Temirhoja.

C)Boztay

D)Jetimtay Son ikisi, çok az sayıda olup tam gelişip büyümemişlerdir.

Keneges-Mangıt bir adamın evlâtları olup “Perinin kızından doğmuşuz” diye söylerler. Bazıları kendi babasını Sarı Mezin diye tanıtırken, bazıları da Baba Tükli Şaşlı Aziz der. Ama her ikisi de perinin kızından doğmuş olduklarını söylerler.

Akmangıtlar, kendi atalarını Edige’den başlatırlar. Kılkalılar: “Bizim atamız Cengiz Han’dan kıl elbise giymiş” diye söylerler. Mangıtlar dört kardeş olup ikisi büyüüp gelişmiş, ikisi ise büyümemişlerdir. “Sarı Mezin’in dört evlâdı, atlı olarak yola çıktığında, önlerine Kıdır Ata çıkmış. Kara tay ve Sarı taya binen çocuklar, Kıdır Ata’yı ata bindirmiş, Boz tay ve Yetim tay’a binenler, onu bindirmeyip yolda bırakıp gittikleri için” böyle olmuştur diye yorum yaparlar.

Kenegesler, Mangıtlarla aynı gruba giren kavimler olup, hatta aynı devirlerde ortaya çıkmışlardır. Şecere’lere göre o, Mangıt’ın küçük kardeşidir. Bu konuda Berdak, Şecere’sinde:

Keneniñ Mañğıt ağası

“Kene’nin Mangıt ağası

Kene tentekdür inisi

Kene kavgacı kardeşi

Her is etse kesdur isi

Ne iş etse kötü işi

Ol Keneges bolğan eken

O Keneges olmuş imiş”

şeklinde yazdığı gibi, Mangıtlarla birlikte “birleşip” yaşayan kavimdir.

Kenegesler, Türkistan’a geldikten sonra Mangıtlardan ayrılıp kendi başına hareket etmişlerdir. Bu yüzden onların adlarına XVII. asırdaki Semerkant yıllıklarında çok sık rastlanır. Özellikle Semerkant hâkimi olan İbrahim Bey, Harezmi Karakalpakları ile Buhara Karakalpakları arasında çok zikredilir.

Kenegeslerin tamamı 8 uruk olup boyları ile 30 isme yakındır. Damgası “Atanak” sembolü Mangıtlarla birlikte “Şavlı-Şavhan”dır. En önemlileri:

1-Aranşı, 2-Ak toğın, 3-Ömir, 4-Taraklı, 5-Dobal, 6-Oymavıt, 7-Dombazak, 8-Nökis’tir.

Bunların içindeki Oymavıt ve Nökis kavimleri, XIII-XIV. asırdaki Türk-Moğol kavimleri ile ilgilidir. Ömir Bey adına ise Edige zamanında rastlıyoruz. Bundan başka Keneges kavimlerinin adlarına Özbekistan’ın bazı vilâyetlerinde de rastlanır. Taşkent’e yakın yerde Aranşı hava alanı, Şırışık taş yolunun boyunda Oymavıt, Ömir, Minjir diye adlandırılan köy adları da vardır. Bu adlar esasen XVIII. asırda Karakalpakların Sirderya yakalarına yerleştikleri devirlerde ortaya çıkmıştır.

Kenegesler de Mangıtlar gibi sayıca az olmakla beraber Karakalpakların tarihinde büyük yer tutarlar. Özellikle onların Hive hanlarıyla sıkı münasebette oluşları XIX. asırdaki Karakalpakların 14 urukluk kısmını sıkı tutmak için yardımlaşmış, fakat bu durum onların millî bağımsızlık mücadelelerinde olan pervasızlığını beraberinde getirmiştir.

Bu sebeplerle XIX. asırdaki Karakalpakların uruğuna lider olup, boy liderlerinin biri derecesine erişen Ernazar Keneges, bazen yurdu düşmanlara karşı koruyan kişi olarak yüceltilirken, bazen Karakalpakların Hive hanlarına karşı mücadelesinde hain insan olarak görülür. Bu yüzden kavimler tarihi de kendi farklı özelliklere sahiptir.